

# माझे कुटुंब माझी जबाबदारी

सामाजिक बांधिलकी  
आणि जाणीव



- संपादक -

डॉ. पंकजकुमार एस. नन्नवरे

डॉ. अनिल आर. बारी । डॉ. प्रशांत डी. कसबे



## -: अ नु क्र म णि का :-

- ☛ माझे कुटुंब-माझी जबाबदारी..... ३१  
प्राचार्य डॉ. अतुल साळुंके
- ☛ 'माझे कुटुंब-माझी जबाबदारी' उपक्रमात  
राष्ट्रीय सेवा योजनेचे योगदान ..... ३५  
डॉ. पंकजकुमार शांताराम नन्नवरे
- ☛ 'माझे कुटुंब-माझी जबाबदारी' मोहिमेत माझी जबाबदारी..... ४३  
डॉ. उज्वला पंकज नन्नवरे
- ☛ शासन ते कुटुंब... ..... ४९  
डॉ. अनिल रामदास बारी, सौ. प्राप्ती अनिल बारी
- ☛ सामाजिक भान अन् जाणिवा ..... ५३  
डॉ. दीपक मोतीराम मराठे
- ☛ नागरिकांनो, धैर्य अन् संयम ठेवा... ..... ५६  
डॉ. सचिन जयराम नांद्रे
- ☛ मोहिमेत 'रासेयो'ची भूमिका ..... ६३  
प्रतिभा विश्वनाथ लोणारी
- ☛ प्लाझ्मा सेल्स दान करण्याची गरज ..... ६८  
डॉ. राजेंद्रकुमार बन्सीलाल अहिरराव
- ☛ समाजाप्रति हवे उत्तरदायित्व! ..... ८२  
डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे
- ☛ हे विश्वची माझे घर..... ९१  
गणपत विलास माखणे

# माझे कुटुंब-माझी जबाबदारी

प्राचार्य डॉ. अतुल साळुंके  
माजी राज्य संपर्क अधिकारी  
राष्ट्रीय सेवा योजना, महाराष्ट्र राज्य

मा. मुख्यमंत्री महोदय यांच्या कार्यालयाकडून आलेल्या निर्देशानुसार, राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या विद्यार्थ्यांमार्फत 'माझे कुटुंब-माझी जबाबदारी' या अंतर्गत अभियान सुरू करण्यासाठी सूचित करण्यात आले. त्यानुसार सर्व विद्यापीठांच्या कार्यक्रम समन्वयकांची बैठक आयोजित करून, प्रत्येक विद्यार्थ्यांचे 'माझे कुटुंब-माझी जबाबदारी' या अंतर्गत सर्वेक्षण करणे, या गोष्टीला प्राधान्य देण्यात आले. अभियान राबविण्यासाठी समाजाला प्रबोधन करण्याअगोदर विद्यापीठांसह महाविद्यालयांचे सर्वेक्षण करणे, याप्रमाणे उद्दिष्ट निर्धारित करून कार्यक्रमाची आखणी करण्याचे कार्यालयाने निश्चित केले. त्यानुसार सर्व विद्यापीठांचे कार्यक्रम समन्वयक, विद्यार्थी विकास मंडळाचे संचालक, क्रीडा विभागाचे संचालक, आजीवन अध्ययन आणि शिक्षण विभागाचे संचालक यांच्याकडे शासनाच्या वतीने मार्गदर्शक सूचना पाठविण्यात आल्या व UNICEF च्या मदतीने या विभागप्रमुखांचे, जिल्हा समन्वयकांचे प्रशिक्षण आयोजित करण्यात आले. या प्रशिक्षणात त्रिसूत्रीला अधिक प्राधान्य देण्यात आले.

- » सुव्यवस्थित मास्क परिधान करणे.
- » सातत्याने किंवा विशिष्ट कालांतराने हात स्वच्छ धुणे, शक्य नसल्यास सॅनिटायझरचा वापर करणे.
- » दोन व्यक्तींमध्ये सुरक्षित अंतर राखणे.

याबाबत प्रशिक्षण देण्यात आले. तसेच शासनाच्या वतीने आवश्यकतेनुसार व मागणीनुसार बॅनर्स, प्लेकार्ड, आयईसी मटेरिअल इत्यादी गोष्टींचे ऑनलाइन पद्धतीने वितरण करण्यात आले.

याचा सकारात्मक परिणाम असा झाला की, सर्वच विद्यापीठांनी आपल्या अधिनस्त महाविद्यालयातील प्राचार्य व प्राध्यापकांच्या बैठका आयोजित करून, त्यांना प्रशिक्षण देण्याचे निर्धारित केले. या प्रशिक्षणामध्ये विद्यार्थ्यांचे व्हॉट्सअॅप



ज्ञानगंगा घोषणे

सर्वोत्तम संशोधनासाठी केंद्रास देधीत कॉमनवेलथ ऑफ इन्जिनियरिंग अंतर्गत राष्ट्रीय गुणवत्ता पुरस्काराने सन्मानित

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

मंगापूर धरणाजवळ, गीवर्धन, नाशिक-422222

दूरध्वनी : 0253-2231479 फॅक्स : 2231716

संकेतस्थळ : <http://ycmon.digitaluniversity.ac>

e-mail : [CCSE@ycmon.digitaluniversity.ac](mailto:CCSE@ycmon.digitaluniversity.ac)

दिनांक: 24/11/2021

प्रति,

प्रमुख,

सहयोग व विशेष उपक्रम केंद्र

य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

विषय : राष्ट्रीय सेवा योजना कौशल्य प्रतापना शिक्षणक्रम  
(C166) शिक्षणक्रमाच्या लेखनाबाबत.

महोदय,

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ विविध शिक्षणक्रम विकसित करित आहे.

सहयोग व विशेष उपक्रम केंद्रामार्फत  
राष्ट्रीय सेवा योजना कौशल्य प्रतापना शिक्षणक्रम  
(C166) शिक्षणक्रम विकसित करण्यात येत

असून या शिक्षणक्रमासाठी तज्ज्ञ लेखक म्हणून पाठ्यपुस्तकाचे संपूर्ण लेखन मी केलेले आहे.

पाठ्यपुस्तकातील

क्रमांक

५ (जांच) व ६ (महा)

घटक

चे लेखन मी स्वतः केलेले असून या लेखनाची जबाबदारी सर्वस्वी माझी आहे. तसेच कॉपीराईटचा भंग होणार नाही याची दक्षता घेतली आहे. वरील लेखन करताना योग्य ठिकाणी संदर्भाचा उल्लेख केलेला आहे.

दिनांक: 15/12/21

ठिकाण: रोहा

A —  
लेखकाचे नाव व स्वाक्षरी  
डा. उतपुल हेमराज भायंडे



ज्ञानगंगा धरोघरी

सर्वोत्तम संस्थेसाठी कॅनडा येथील कॉमनवेल्थ ऑफ लर्निंगच्या आंतरराष्ट्रीय गुणवत्ता पुरस्काराने सन्मानित

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

गंगापूर धरणाजवळ, गोवर्धन, नाशिक-४२२२२२

दूरध्वनी : ०२५३-२२३१४७९ फॅक्स : २२३१७१६

संकेतस्थळ : <http://ycmon.digitaluniversity.ac>

e-mail : [ccol@ycmon.digitaluniversity.ac](mailto:ccol@ycmon.digitaluniversity.ac)

दिनांक : 26/11/2021

प्रति,

डॉ. अतुल साळुंके

आर्दश नगर, भुवनेश्वर रोहा.

विषय : राष्ट्रीय सेवा योजना कौशल्य प्रमाणपत्र शिक्षणक्रम (C166) शिक्षणक्रमाच्या लेखनाबाबत...

महोदय,

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाच्या सहयोग व विशेष उपक्रम केंद्रामार्फत विकसित करण्यात आलेल्या राष्ट्रीय सेवा योजना कौशल्य प्रमाणपत्र शिक्षणक्रम (C166) शिक्षणक्रमाचे तज्ज्ञ लेखक म्हणून काम केलेले आहे.

सोबत : शिक्षणक्रम लेखनाबाबतचा एक Format जोडून पाठवत आहे. सदर Format भरून पाठवून सहकार्य करावे ही विनंती

प्रा. प्रकाश अतकरे  
सहयोग व विशेष उपक्रम केंद्र

Peer reviewed Journal

Impact Factor: 7.265

ISSN-2230-9578

# Journal of Research and Development

*A Multidisciplinary International Level Referred Journal*

June 2021 Volume-11 Issue-16

*Sustainable Development Goals: Initiatives,  
Execution and Challenges*

## Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot  
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.)

## Guest Editor

Dr. Prof. H. B. Rathod

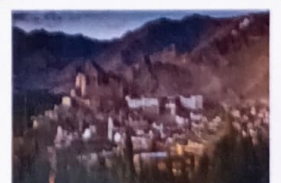
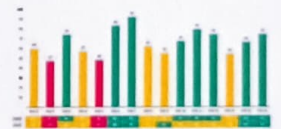
Principal  
Gramin (ACS) Mahavidyalaya,  
Vasantnagar (Kotgyal), Tal.  
Mukhed

## Executive Editors

Dr. V. T. Naik  
Mr. B. C. Rathod

## Co-Editors

Dr. D. K. Kendre  
Mr. S. A. Jewale  
Dr. U. D. Padamwar



## Address

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,  
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

**CONTENTS**

| Sr. No. | Paper Title   | Page |
|---------|---|------|
| 1       | भारत में लिंग असमानता   | 1    |
|         | प्रो. डॉ. कल्याण गुरुनाथ  |      |
| 2       | वर्तमान समाज विकास में संत साहित्य की भूमिका  | 2    |
|         | प्रा. रामकृष्ण बदन  |      |
| 3       | सर्वसमावेशक वृद्धीसाठी दारिद्र्य निर्मूलनाची गरज  | 2    |
|         | कैलास सत्यवान शेता  |      |
| 4       | महाराष्ट्रातून भारतातील इतर प्रमुख भागात जाणारे लोहामार्गांचा एक भौगोलिक अभ्यास   | 2    |
|         | Dr.Achole.P.B, Swami.B.M  |      |
| 5       | शाश्वत विकासात रा.से.यो.चे योगदान   | 2    |
|         | निलेश दे. हलामी   |      |
| 6       | नांदेड जिल्ह्यातील लघू प्रकल्पामुळे सिंचन क्षमतेतील झालेला बदल (सन १९९१-९२ व २०१०-११ हे वर्ष तुलनात्मक पद्धतीने अभ्यास) | 2    |
|         | डॉ. डी.एस. चव्हाण   |      |
| 7       | शाश्वत विकास काळाची गरज   | 2    |
|         | प्रा. डॉ. जे. के. वाघमारे प्रा. डॉ. आर. एन. कस्पटे  |      |
| 8       | भारतातील गरीबी निर्मूलनासाठी शाश्वत समाजाकल्याणकारी विचार   | 3    |
|         | प्रा. मठपती जी. एच.   |      |
| 9       | बढता नगरीकरण और इसके प्रभाव   | 3    |
|         | गिरीश टी. पंचभाई  |      |
| 10      | प्राथमिक शिक्षा में बच्चों के मूलभूत सेवाओं का अध्ययन   | 3    |
|         | सीमा यादव डॉ. मृत्युन्जय मिश्रा   |      |
| 11      | स्त्री - पुरुष तुलना व स्त्रियांची शैक्षणिक स्थिती  | 3    |
|         | डॉ. गजानन बापुराव ठाकरे   |      |
| 12      | शाश्वत विकास - एक अभ्यास  | 3    |
|         | प्रा. सौ. रुपाली गोवर्धन दिकोंडा  |      |
| 13      | हिन्दी - मराठी दलित आत्मकथाओं में सामाजिक जीवन  | 3    |
|         | डॉ. व्ही. पी. चव्हाण.   |      |
| 14      | गडचिरोली जिल्ह्यातील कामगारांचे प्रमाण: निरंतर विकास  | 3    |
|         | प्रा. डॉ. गणेश एल. धोटे, डॉ. जे. व्ही. दडवे, प्रा. डॉ. के. वाय. ठाकरे   |      |
| 15      | स्त्रियांची सामाजिक व राजकीय स्थिती   | 3    |
|         | प्रा. डॉ. प्रदीप शा. डोले   |      |
| 16      | परळी तालुक्यातील पोपण घनता : एक भौगोलिक अभ्यास  | 3    |
|         | श्री. कैलास भास्कर लव्हाळे, डॉ. व्ही. एस. चिमनगुंडे   |      |
| 17      | भारूड भक्तीनाट्याचे स्वरूप व तत्वज्ञान.   | 3    |
|         | प्रा. डॉ. शिवाजी सटवाजी वाघमारे   |      |
| 18      | ठाणे - पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी लोकसंख्येच्या लिंग गुणोत्तराचा भौगोलिक अभ्यास  | 3    |
|         | प्रा. मानकरे ज्ञानेश्वर रघुनाथ डॉ. के. बी. कणकुरे   |      |
| 19      | नांदेड जिल्ह्यातील करडाई पीकाचा भौगोलिक अभ्यास  | 3    |
|         | प्रा. डॉ. यु. एस. कानवटे  |      |
| 20      | गरीबी निर्मूलन वेध व अभ्यास   | 3    |
|         | प्रा. सौ. अरुणा ईटकापल्ले, प्रा. सारीका बकवाड   |      |
| 21      | कोरोना व्हायरसचा पर्यटनावरील प्रभाव   | 3    |
|         | प्रा. डॉ. कळसकर सूर्यकांत नागनाथ  |      |
| 22      | शाश्वत विकास ध्येये निर्देशांक आणि भारत   | 3    |
|         | प्रा. डी. बी. कोनाळे  |      |

|    |   |  |
|----|---|--|
| 45 | मोहोळ तालुका पर्जन्य विचलता- एक भौगोलिक अभ्यास  | श्री. हनुमंत शंकर हेळकर, प्रा. डॉ. डी. जी. शिंदे                     |
| 46 | भारत मे सतत विकास लक्ष्य-चुनोतीया एवं सम्भावनाये  | प्रा. विकास वर्मा  |
| 47 | अहमदपुर तालुक्यातील पाझर तलाव जलसिंचन स्त्रोताचा भौगोलिक अभ्यास                                   | प्रा. डॉ. यशोद वी. एस.   |
| 48 | कंधार तालुक्यातील ग्रामीण वस्तीतील सेवा केंद्राचा चिकित्सक अभ्यास                                 | केंद्रे गणपत गंगाधर, प्रा. डॉ. मानकरी एम. पी.                        |
| 49 | भारतीय शेती व्यवसायात प्रधानमंत्री पिक विमा योजनेचे योगदान  | प्रा. डॉ. एम. डी. कच्छवे   |
| 50 | जागतिक लोकशाही निर्देशांक आणि भारत  | प्रा. डॉ. आंधळे वी. व्ही.  |
| 51 | सशस्त्र बलों में लैंगिक समानता : एक अध्ययन  | श्री. मंगेश भगवंतराव कुलकर्णी, प्रा. डॉ. सी संपदा सुधाकरराव कुलकर्णी |
| 52 | शाश्वत विकासाची ध्येये: संकल्पना आणि स्वरूप   | श्रद्धा मोहन पवार  |
| 53 | शाश्वत शेती संकल्पना: आव्हाने आणि संभावना   | प्रा. सुकुमार दत्ता पाटील प्रा. डॉ. एल. एच. पाटील                    |
| 54 | उस्मानाबाद जिल्ह्यातील उमरगा व तुळजापूर तालुक्यातील ग्रामीण वस्त्यांमधील अंतरण एक अभ्यास          | प्रा. सतिश डी. गावित प्रा. डॉ. मदन व्ही. सूर्यवंशी                   |
| 55 | कोरोना परिप्रेक्षात भारतीय समाज व अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम                                    | प्रा. डॉ. झाकीरहसेन हाकीम संदे                                       |
| 56 | भारतीय लोकसंख्या आणि शाश्वत विकास   | प्रा. शत्रुघ्न नामदेव लोहकरे   |
| 57 | लातूर जिल्ह्यातील यात्रा केंद्राच्या अभिक्षेत्रीय वितरणावर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा भौगोलिक अभ्यास | डॉ. केरबा कांबळे   |



## भारतीय लोकसंख्या आणि शाश्वत विकास

प्रा. शत्रुघ्न नामदेव लोहकरे

डॉ. सी. डी. देशमुख कॉमर्स व सौ. के. जी. ताम्हाणे कला महाविद्यालय, रोहा जि. रायगड.

snlohakare1112@rediffmail.com

### गोषवारा:

जगातील सर्वच देशांनी विकासाच्या नावाखाली नैसर्गिक साधनसंपदेचा अतिरेकी वापर केला आहे. यावर नियंत्रण आणण्याच्या हेतूने शाश्वत विकास ही अलीकडील एक महत्त्वपूर्ण अशी संकल्पना आहे. देशाच्या विकासासाठी लागणाऱ्या संसाधनाची दुर्मिळता आणि पुढील पिढीसाठी या संसाधनाची जपणूकीची आवश्यकता यातून शाश्वत विकास या संकल्पनेस महत्त्व प्राप्त होते. त्यातही जास्त लोकसंख्या असलेल्या देशात याम विशेष महत्त्व आहे. जगातील कोणत्याही देशाचा अभ्यास केल्यास असे दिसते की, देशाची अर्थव्यवस्था आणि त्या देशाची लोकसंख्या याचा जवळचा संबंध आहे. भारतीय शेती, उद्योग आणि सेवाक्षेत्र तसेच राहणीमान, रोजगार, दरडोई उत्पन्न आणि किंमत पातळी अशा कितीतरी घटकांचा आणि देशाची लोकसंख्या याचा अगदी जवळचा संबंध आहे. भारतात शाश्वत विकास या संकल्पनेचा विचार करण्याचे मुख्य कारण म्हणजे देशाची अमणारी जास्त लोकसंख्या त्यातून देशातील नैसर्गिक साधनसंपदेचा होणारा न्हास हे होय.

### प्रस्तावना:

भारताची वाढती लोकसंख्या ही भारताच्या आर्थिक विकासातील मुख्य अडसर आहे. तसेच जास्त लोकसंख्येमुळे नैसर्गिक साधनसंपदेचा मोठ्या प्रमाणात वापर होत आहे. आज आपण जरी भारत ही जगातील एक महासत्ता होणार असे संबोधत असलो तरी कोरोना महामारीच्या काळात आपली लोकसंख्या ही कोरोना सारख्या महामारीवर नियंत्रण आणण्यात कसा अडसर ठरत आहे हे लक्षात येते. याशिवाय इतर अनेक आर्थिक आणि सामाजिक समस्या आहेतच. ज्या विकसित देशात मर्यादित लोकसंख्येमुळे निर्माण होत नाहीत किंवा कमी प्रमाणात आणि कमी परिणामकारक असतात. परंतु भारतासारख्या जास्त लोकसंख्या असलेल्या देशात दारिद्र्य, बेरोजगारी, कुपोषण, आर्थिक आणि सामाजिक समस्या प्रकर्षाने जाणवत आहेत.

**बीज संज्ञा:** पर्यावरण, आर्थिक वृद्धी, सर्वसमावेशक विकास, वृद्धी दर.

**उद्देश:** भारतीय लोकसंख्या आणि शाश्वत विकासाचा आढावा घेणे.

### विषय विवेचन:

भारतीय लोकसंख्या आणि शाश्वत विकास संबंध: भारतीय लोकसंख्येचा तसेच लोकसंख्येच्या रचनात्मक बदलाचा भारताच्या शाश्वत विकासावर मोठ्या प्रमाणावर प्रतिकूल आणि कांही प्रमाणात अनुकूल परिणाम घडून येतात.

### संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोधनिबंध हा पूर्णतः द्वितीयक सामुग्रीवर अवलंबून आहे. यासाठी संदर्भ ग्रंथ, मासिके, इतर प्रकाशित साहित्य, सर्वेक्षण अहवाल आणि इंटरनेट इत्यादी माध्यमांचा आधार घेण्यात आला आहे.

### भारतातील लोकसंख्या वाढ:

भारताची जगाशी तुलना करता एकूण जागतिक क्षेत्रफळापैकी 2.4 टक्के क्षेत्रफळ आणि एकूण जागतिक लोकसंख्येपैकी 18 टक्क्यांच्या जवळपास लोकसंख्या भारताच्या वाट्याला आहे. भारत हा लोकसंख्या संक्रमण सिद्धांताच्या दुसऱ्या टप्प्याच्या शेवटच्या स्थिती मध्ये आहे. जेथे जन्मदर आणि मृत्युदर कमी होण्यासारखी स्थिती निर्माण होते. परंतु इतर देशांच्या मानाने भारतात लोकसंख्येचा आकारमान मुळातच मोठे आहे. तर 31 मे 2021 रोजी भारताची लोकसंख्या 139,23,45,967 एवढी होती. भारताचे चालू किंमतीनुसार सन 2019-20 चे एकूण स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न 201,18,353 कोटी रु. एवढे व निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न 179,99,754 कोटी रु. एवढे असले तरी दरडोई उत्पन्न 1,34,226 रु. इतकेच आहे.

### भारतीय लोकसंख्या व वृद्धी दर

| वर्ष | लोकसंख्या | वृद्धी दर (%) | वर्ष | लोकसंख्या | वृद्धी दर (%) |
|------|-----------|---------------|------|-----------|---------------|
|      |           |               |      |           |               |

Peer reviewed Journal

Impact Factor: 7.265

ISSN-2230-9578

# Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

July 2021 Volume-11 Issue-27

**Impact of Environment on Agriculture, Health,  
Water Resources, Social Life & Industrial  
Development**

Chief Editor  
Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot  
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon

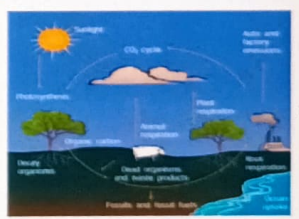
Executive Editors  
Dr. M. N. Kolpuke  
Principal,  
Maharashtra Mahavidyalaya, Nilanga

Executive Editors  
Dr. S. S. Patil  
Principal,  
Maharashtra College of  
Pharmacy, Nilanga

Executive Editors  
Dr. E. U. Masumdar  
Principal,  
Azad Mahavidyalaya, Ausa

### Co- Editors

Dr. B. N. Paul, Dr. C.J. Kadam, Prof. T. A. Jahagirdar, Dr. Naresh Pinamkar  
Dr. C. V. Panchal, Dr. Nisar Syed, Mr. Santosh P Mane



### Address

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,  
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

## CONTENTS

| Sr. No. | Paper Title   | Page No. |
|---------|---|----------|
| 1.      | "पर्यावरण संवर्धन काळाची गरज"   | 1-3      |
|         | प्रा. डॉ. अंभुरे एस. डी.  |          |
| 2       | वरिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक शिक्षणविषयक अभिवृत्तीचा चिकित्सक अभ्यास                  | 4-7      |
|         | श्री सावळे शरद अरुण   |          |
| 3       | छत्रपती शिवाजी महाराजांची जल व्यवस्थापन पद्धती - एक अभ्यास  | 8-10     |
|         | Dr. Ladaf S.K   |          |
| 4       | दुष्काळ आणि शेतकरी आत्महत्या : विशेष संदर्भ शेतकरी दीर्घकाव्य   | 11-13    |
|         | प्रा डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे  |          |
| 5       | रवींद्र शोभणे यांच्या साहित्यात पडलेले दुष्काळाचे प्रतिबिंब आणि आजचे वास्तव                               | 14-17    |
|         | प्रा. डॉ. सुनिल भावराव देसले  |          |
| 6       | "जलसंधित ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि विकास"  | 18-20    |
|         | प्रा. डॉ. खिस्ते ओंकार बाळकृष्ण   |          |
| 7       | "भारतीय शेती विकासाचा अभ्यास"   | 21-25    |
|         | डॉ. राजाराम महादेव थोरात  |          |
| 8       | चंद्रगड तालुक्यातील जलव्यवस्थापनाचा इतिहास  | 26-29    |
|         | Dr.Madhukar Vithoba Jadhav  |          |
| 9       | लोकसंख्येचा विस्फोट पर्यावरणाच्या -हासाला कारणीभूत  | 30-32    |
|         | डॉ. कविता मते   |          |
| 10      | पर्यावरण संवर्धन : काळाची गरज   | 33-34    |
|         | प्रा. डा. हेमचंद्र दुधगवळी  |          |
| 11      | कोविड — 19 चा भारतीय अर्थव्यवस्था पर प्रभाव   | 35-38    |
|         | प्रा. मोरेश्वर भिकाजी शेन्डे  |          |
| 12      | ग्रामीण विभागातील कृषी विकासाचा चिकित्सक अभ्यास   | 39-42    |
|         | डॉ. राजेंद्र तुळशीदास आहिरे   |          |
| 13      | दुष्काळजन्य परिस्थितीचे साहित्यातील चित्रण  | 43-46    |
|         | विकास नामदेव लोडे   |          |
| 14      | जलव्यवस्थापन काळाची गरज   | 47-50    |
|         | डॉ. डी. एम. कदम   |          |
| 15      | चळवळी आणि हिंदू तत्वज्ञान यांची सांस्कृतिक व राजकीय चर्चा करणारा मौलिक ग्रंथ'                             | 51-53    |
|         | प्रा. डॉ. हंसराज दत्तात्रय भोसले  |          |
| 16      | पर्यावरण आणि समाज   | 54-56    |
|         | प्रा. डॉ. मंगला कडवे  |          |
| 17      | जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा - जिल्हा रायगड ही एक रायगड जिल्ह्यातील व्रत गटांना प्रोत्साहित करणारी संस्था | 57-59    |
|         | प्रा. शत्रुघ्न नामदेव लोहकरे, प्रा. डॉ. मनीषा कर्णे   |          |
| 18      | भारतातील कृषि आणि जलसिंचन सुविधांचा आढावा   | 60-62    |
|         | पांचाळ विजय किशनराव   |          |
| 19      | नागपूर शहर में अपशिष्ट जल प्रबंधन; धारणीय विकास की ओर एक पहल  | 63-67    |
|         | स्वाती रमेश भोवते, डॉ. अविनाश व. तलमले  |          |
| 20      | "जल प्रदूषण आणि मानवी आरोग्य"   | 68-72    |
|         | प्रा. डॉ. अनिल निवृत्ती शिंदे   |          |
| 21      | शेतकरी आत्महत्या व समाजकार्य कर्त्याची भूमिका   | 73-76    |
|         | डॉ. मनोज श्रीकृष्णराव पवार  |          |
| 22      | शेतकऱ्यांच्या समस्या आणि शेती विकास एक विश्लेषणात्मक अध्ययन   | 77-81    |
|         | प्रा. डॉ. प्रशांत रा. देशमुख  |          |
| 23      | चंद्रपूर परिसरातील कोळसा खाणिचा स्थानिक पर्यावरणावर होणारा परिणाम   | 82-84    |
|         | अमोल काशीनाथ बावने, मनिषा दूधराम ठवरे   |          |
| 24      | पर्यावरण संवर्धनात आदिवासींचे योगदान  | 85-88    |
|         | प्रा. डॉ. भास्कर गायकवाड  |          |

**जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा - जिल्हा रायगड ही एक रायगड जिल्ह्यातील बचत गटांना प्रोत्साहित करणारी संस्था  
प्रा. शत्रुघ्न नामदेव लोहकरे<sup>1</sup> प्रा. डॉ. मनीषा कर्णे<sup>2</sup>**

<sup>1</sup>सहाय्यक प्राध्यापक, डॉ. सी. डी. देशमुख कॉमर्स व सौ. के. जी. ताम्हाणे कला महाविद्यालय, रोहा जि. रायगड.

<sup>2</sup>प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

ई-मेल – snlohakare1112@rediffmail.com

**गोषवारा:**

भारतातील ग्रामीण भागाच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासात अनेक संस्थांचे योगदान आहे. स्वयंसहाय्यता बचत गटांना प्रोत्साहित करणाऱ्या संस्थांही या कार्यात महत्वपूर्ण अशी भूमिका बजावत आहेत. सध्या देशभरात अनेक संस्था अशा प्रकारचे कार्य करतात. आजमितीस या संस्था जिल्हा पातळीवर विकासाचा केंद्रबिंदू आहेत. तेव्हा रायगड जिल्ह्यातील स्वयंसहाय्यता बचत गटांना प्रोत्साहित करणाऱ्या अनेक संस्थांचे योगदान महत्त्वाचे आहे. या संस्था स्वयंसहाय्यता बचत गटांची स्थापना करून यांच्यामार्फत आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत वर्गाच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासासाठी प्रयत्न करतात. या संस्था स्वयंसहाय्यता बचत गटांतील सदस्यांना पशुपालन, शेळीपालन यासारखे शेतीपुरक व्यवसाय आणि पापड, लोणची बनविण्याचा व्यवसाय करण्यासाठी प्रोत्साहन देतात. यासाठी प्रशिक्षण, भंडवल आणि बाजारपेठ ही उपलब्ध करून देतात. यामध्ये शासनाच्या अनेक योजनांचा फायदा होतो. या स्वयंसहाय्यता बचत गटांना प्रोत्साहित करणाऱ्या संस्थांमुळे ग्रामीण तसेच शहरी भागातील आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत वर्गाचा आर्थिक आणि सामाजिक विकास होण्यास मदत होते.

**प्रस्तावना:**

आपल्या देशाचा सर्वांगीण विकास करताना ग्रामीण भागाचा विचार करावा लागतो. याचे कारण आजही देशातील 70 च्या जवळपास लोकसंख्या ही ग्रामीण भागात राहते. ग्रामीण अर्थव्यवस्था ही शेती आणि शेती आधारीत उद्योगांवर अवलंबून आहे. तसेच भारतातील सर्वांगीण विकासासाठी भारतातील आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत वर्गाचा विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याची गरज आहे आणि हे कार्य भारतात स्वातंत्र्योत्तर काळात चालू आहे. अलीकडील काळात विकासाबाबत सर्वसमावेशक विकास या संकल्पनेवर भर दिला जात आहे. यादृष्टीने स्वयंसहाय्यता बचत गटांना प्रोत्साहित करणाऱ्या संस्थांचे कार्य महत्वपूर्ण असेच आहे. भारतात स्वयंसहाय्यता बचत गटांच्या कार्याची, योजनांची अंमलबजावणी करण्यासाठीची यंत्रणा ही त्रिस्तरीय असून हे कार्य केंद्र, राज्य आणि जिल्हा पातळीवर चालत आहे. रायगड जिल्ह्यातील स्वयंसहाय्यता बचत गटांना प्रोत्साहित करणाऱ्या संस्थांचे वंचितांच्या विकासाबाबतचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. यामध्ये जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा, महिला आर्थिक विकास महामंडळ - रायगड जिल्हा, रायगड जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक, अलिबाग- जिल्हा रायगड, अनेक विगर-शामक्रीय संस्थां, विविध स्वयंसेवी संस्थां, विविध राजकीय पक्ष आणि सामाजिक कार्य करणाऱ्या संस्था यांचा समावेश होतो. या संस्था स्वयंसहाय्यता बचत गटांमार्फत अनेक उपक्रम, योजना आणि कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करून स्वयंसहाय्यता बचत गटांतील सदस्यांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याचे महत्वपूर्ण असे कार्य करतात. यामुळे रायगड जिल्ह्यातील ग्रामीण तसेच शहरी भागातील आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत वर्गाच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासात वाढ होते. असे कार्य करणाऱ्या कांही प्रमुख संस्था पैकी जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा - जिल्हा रायगड ही एक रायगड जिल्ह्यातील बचत गटांना प्रोत्साहित करणारी संस्था म्हणून कार्य करते. तेव्हा या संस्थेचा अभ्यास होणे आवश्यक आहे.

**बीज संज्ञा:**

स्वयंसहाय्यता बचत गट, सूक्ष्म वित्त, सर्वसमावेशक विकास, राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान.

**उद्देश:**

जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा - जिल्हा रायगड या स्वयंसहाय्यता बचत गटांना प्रोत्साहित करणाऱ्या संस्थेच्या कार्याचा अभ्यास करणे.

जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा - जिल्हा रायगड या स्वयंसहाय्यता बचत गटांना प्रोत्साहित करणाऱ्या संस्थेच्या योगदानाचा अभ्यास करणे.

**विषय विवेचन:**

देशातील स्वयंसहाय्यता बचत गटांना प्रोत्साहित करणाऱ्या संस्था स्वयंसहाय्यता बचत गटांमार्फत अनेक उपक्रम, योजना आणि कार्यक्रमांची आखणी आणि अंमलबजावणी करून स्वयंसहाय्यता बचत गटांतील सदस्यांना

# Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

June 2021 Volume-11 Issue-16

*Sustainable Development Goals: Initiatives,  
Execution and Challenges*

**Chief Editor**

**Dr. R. V. Bhole**

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot  
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.)

**Guest Editor**

**Dr. Prof. H. B. Rathod**

Principal  
Gramin (ACS) Mahavidyalaya,  
Vasantnagar (Kotgyal), Tal.  
Mukhed

**Executive Editors**

**Dr. V. T. Naik**

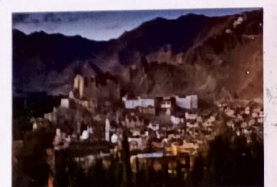
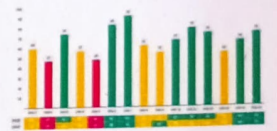
**Mr. B. C. Rathod**

**Co- Editors**

**Dr. D. K. Kendre**

**Mr. S. A. Jewale**

**Dr. U. D. Padamwar**



**Address**

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,  
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

**CONTENTS**

| Sr. No. | Paper Title   |   |
|---------|---|---|
| 1       | भारत में लिंग असमानता   | प्रो.डॉ.कल्याण गुरुनाथ  |
| 2       | वर्तमान समाज विकास मे संत साहित्य की भूमिका   | प्रा.रामकृष्ण बदन   |
| 3       | सर्वसमावेशक वृद्धीसाठी दारिद्र्य निर्मूलनाची गरज  | कैलास सत्यवान शेळार   |
| 4       | महाराष्ट्रातून भारतातील इतर प्रमुख भागात जाणारे लोहामार्गांचा एक भौगोलिक अभ्यास   | Dr.Achole.P.B, Swami.B.M  |
| 5       | शाश्वत विकासात रा.से.यो.चे योगदान   | निलेश दे. हलामी   |
| 6       | नांदेड जिल्ह्यातील लघू प्रकल्पामुळे सिंचन क्षमतेतील झालेला बदल (सन १९९१-९२ व २०१०-११ हे वर्ष तुलनात्मक पद्धतीने अभ्यास) | डॉ.डी.एस.चव्हाण   |
| 7       | शाश्वत विकास काळाची गरज   | प्रा. डॉ. जे. के. वाघमारे प्रा. डॉ. आर. एन. कश्यपे                    |
| 8       | भारतातील गरीबी निर्मूलनासाठी शाश्वत समजाकल्याणकारी विचार  | प्रा.मठपती जी.एच.   |
| 9       | बढता नगरीकरण और इसके प्रभाव   | गिरीश टी. पंचभाई  |
| 10      | प्राथमिक शिक्षा मे बच्चों के मूलभूत सेवाओं का अध्ययन  | सीमा यादव डॉ.मृत्युन्जय मिश्रा  |
| 11      | स्त्री - पुरुष तुलना व स्त्रियांची शैक्षणिक स्थिती  | डॉ.गजानन बापुराव ठाकरे  |
| 12      | शाश्वत विकास - एक अभ्यास  | प्रा. सौ. रुपाली गोवर्धन दिकोंडा                                      |
| 13      | हिन्दी - मराठी दलित आत्मकथाओं में सामाजिक जीवन  | डॉ. व्ही. पी. चव्हाण.   |
| 14      | गडचिरोली जिल्ह्यातील कामगारांचे प्रमाण: निरंतर विकास  | प्रा. डॉ. गणेश एल. धोटे, डॉ. जे. व्ही. दडवे, प्रा. डॉ. के. वाय. ठाकरे |
| 15      | स्त्रियांची सामाजिक व राजकीय स्थिती   | प्रा.डॉ.प्रदीप शा. ढोले   |
| 16      | परळी तालुक्यातील पोषण घनता : एक भौगोलिक अभ्यास  | श्री. कैलास भास्कर लव्हाळे , डॉ.व्ही.एस.चिमनगुंडे                     |
| 17      | भारूड भक्तीनाट्याचे स्वरूप व तत्वज्ञान.   | प्रा.डॉ.शिवाजी सटवाजी वाघमारे   |
| 18      | ठाणे - पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी लोकसंख्येच्या लिंग गुणोत्तराचा भौगोलिक अभ्यास  | प्रा. मानकरे ज्ञानेश्वर रघुनाथ डॉ.के.बी.कणकुरे                        |
| 19      | नांदेड जिल्ह्यातील करडाई पीकाचा भौगोलिक अभ्यास  | प्रा.डॉ.यु.एस.कानवटे  |
| 20      | गरीबी निर्मूलन वेध व अभ्यास   | प्रा.सौ. अरुणा ईटकापल्ले, प्रा. सारीका बकवाड                          |
| 21      | कोरोना व्हायरसचा पर्यटनावरील प्रभाव   | प्रा. डॉ. कळसकर सूर्यकांत नागनाथ                                      |
| 22      | शाश्वत विकास ध्येये निर्देशांक आणि भारत   | प्रा. डी. बी. कोनाळे  |

|    |   |  |
|----|---|--|
| 45 | मोहोळ तालुका पर्जन्य विचलता- एक भौगोलिक अभ्यास  | श्री. हनुमंत शंकर हेळकर, प्रा. डॉ. डी. जी. जिंदे                     |
| 46 | भारत मे सतत विकास लक्ष्य-चुनोतीया एवं सम्भावनाये  | प्रा. विकास वर्मा  |
| 47 | अहमदपूर तालुक्यातील पाखर तलाव जलसिंचन उद्योगाचा भौगोलिक अभ्यास                                    | प्रा. डॉ. गणेश तीघडे   |
| 48 | कंधार तालुक्यातील ग्रामीण वस्तीतील सेवा केंद्राचा चिकित्सक अभ्यास                                 | केंद्रे गणपत गंगाधर, प्रा. डॉ. मानकरी एम. पी.                        |
| 49 | भारतीय शेती व्यवसायात प्रधानमंत्री पिक विमा योजनेचे योगदान  | प्रा. डॉ. एम. डी. कच्छवे   |
| 50 | जागतिक लोकशाही निर्देशांक आणि भारत  | प्रा. डॉ. आंधळे वी. व्ही.  |
| 51 | सशस्त्र बलो में लैंगिक समानता : एक अध्ययन   | श्री. मंगेश भगवंतराव कुलकर्णी, प्रा. डॉ. सी संपदा सुधाकरराव कुलकर्णी |
| 52 | शाश्वत विकासाची ध्येये: संकल्पना आणि स्वरूप   | श्रद्धा मोहन पवार  |
| 53 | शाश्वत शेती संकल्पना: आव्हाने आणि संभावना   | प्रा. सुकुमार दत्ता पाटील प्रा. डॉ. एल. एच. पाटील                    |
| 54 | उस्मानाबाद जिल्ह्यातील उमरगा व तुळजापूर तालुक्यातील ग्रामीण वस्त्यांमधील अंतरण एक अभ्यास          | प्रा. सतिश डी. गावित प्रा. डॉ. मदन व्ही. सूर्यवंशी                   |
| 55 | कोरोना परिप्रेक्षात भारतीय समाज व अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम                                    | प्रा. डॉ. झाकीरहुसेन हाकीम मंटे                                      |
| 56 | भारतीय लोकसंख्या आणि शाश्वत विकास   | प्रा. शत्रुघ्न नामदेव लोहकरे   |
| 57 | लातूर जिल्ह्यातील यात्रा केंद्राच्या अभिक्षेत्रीय वितरणावर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा भौगोलिक अभ्यास | डॉ. केरबा कांबळे   |

## शाश्वत शेती संकल्पना: आव्हाने आणि संभावना

प्रा. सुकुमार दत्ता पाटील<sup>१</sup> प्रा. डॉ. एल. एच. पाटील<sup>२</sup>

<sup>१</sup>डॉ. सी. डी. देशमुख वाणिज्य व सौ., के. जी. ताम्हाणे कला महाविद्यालय, रोहा - रायगड<sup>१</sup>

<sup>२</sup>उपप्राचार्य आणि अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख व संशोधन मार्गदर्शक शिवाजी महाविद्यालय उदगीर, लातूर

**गोषवारा :-** सर्वसाधारणपणे दुसऱ्या महायुद्धापासून शेती व्यवसायामध्ये नाट्यमय बदल झाले आहेत. नवीन तंत्रज्ञान, यांत्रिकीकरण, नवीन रासायनिक खतांचा वापर आणि जास्तीत - जास्त उत्पादनास अनुकूल असणाऱ्या सरकारी धोरणांमुळे अन्नधान्याची उत्पादकता वाढली आहे. सध्या शाश्वत शेती हा जगातील बऱ्याच भागांमध्ये मोठ्या आवडीचा आणि वादविवादाचा विषय आहे. बहुतेक कृषितज हे मान्य करतात कि, शाश्वत अथवा चिरंतन शेती ही संकल्पना आपल्या जीवसृष्टीच्या शाश्वततेसाठी सर्वात महत्त्वपूर्ण आहे आणि वाढत्या लोकसंख्येचा वाढत्या अन्नधान्याच्या गरजा भागविण्यासाठी उपयुक्त आहे.

**संशोधनातील कूट शब्द : चिरंतन शेती**

**प्रस्तावना :** तसे पाहिले तर सध्या शाश्वत शेती हा विषय जगातील बऱ्याच विभागांमध्ये अत्यंत आवडीने अभ्यासला जाणारा एक जिवंत वादविवादाचा विषय आहे. शाश्वत शेती म्हणजे काय यासंबंधीचे वादविवाद आज वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून उभे राहिले आहेत. शाश्वत शेती ही अशी व्यवस्था आहे की, " शाश्वत शेती म्हणजे अशी शेती कि, जी दीर्घकाळपर्यंत पर्यावरणाची गुणवत्ता वाढविते. तसेच ज्यामुळे वाढत्या लोकसंख्येच्या अन्नधान्याच्या गरज पूर्णपणे भागविल्या जातात. तसेच जी शेती आर्थिकदृष्ट्या व्यवहार्य असून ज्यामुळे संपूर्ण समाज आणि शेतकरी यांच्या जीवनाची गुणवत्ता वाढविते." शाश्वत शेतीच्या वरील व्याख्येवरून असंख्य परिभाषा निर्माण झाल्या, परंतु शेती शाश्वततेची संकल्पना समान आहे. शाश्वत शेती ही अखिल मानवजातीची अन्नधान्याची गरज भागविण्यासाठी तसेच मानवी जीवन व शेतकरी यांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी मदत करते. परिणामी शाश्वत शेतीची सार्वभौमिक स्वीकार्य परिभाषा अद्याप उदयास आली नाही. याचे कारण असे कि, शाश्वत शेतीकडे कार्यशील पद्धतीऐवजी व्यवस्थापन तत्वज्ञान म्हणून बऱ्याच वेळा पाहिले जाते.

शेती ही हवामानाची विविधता आणि त्याचे होणारे संभाव्य परिणाम याशी अतिशय संवेदनशील आहे. अन्नसुरक्षा आणि शाश्वत पर्यावरणीय समतोल यांची देखभाल करणे ही प्रमुख आव्हाने विचारवंत, संशोधक , संरक्षणवादी आणि धोरण निर्मात्यांसमोर आहेत. शाश्वत शेती ही एक परिस्थितिकी व्यवस्था म्हणून लक्षात घेता येईल, जेथे माती- पाणी- वनस्पती- पर्यावरण- सजीव सृष्टी या सर्व बाबी या अन्नसाखळीच्या व संबंधित ऊर्जा संतुलन स्वरूपात योग्य समतोल साधून सद्भावनेने एकत्र राहतात. जमीन आणि इतर स्रोतांच्या कार्यक्षमतेच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणावर वाढ आणि व्यक्तींना चांगला आर्थिक परतावा प्रदान करण्यासाठी आणि वैयक्तिक व आर्थिक विकास प्रक्रियेत जीवनाची गुणवत्ता सुधारणे आणि आर्थिक विकास साधणे हा नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापनाच्या पर्यावरणीय समस्यांचे निराकरण करण्याचा हेतू आहे. आधुनिक सिंचन प्रणाली, सुधारित वाण, सुधारित मातीची गुणवत्ता आणि संसाधन संवर्धन तंत्रज्ञान वापरून कायमस्वरूपी पर्यावरणाचे संरक्षण करण्यासाठी, शेती आणि उत्पादकता सुनिश्चित करण्यासाठी नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञानाचा वापर करणे आवश्यक आहे. या बदलांमुळे अनेक सकारात्मक प्रभाव पडले आहेत. आणि शेतीमध्ये बऱ्याच प्रमाणात धोके कमी झाले आहेत .पण असे असले तरी कांही खर्चदेखील लक्षणीय आहेत. या खर्चात प्रामुख्याने भूपृष्ठावरील मातीचे प्रमाण कमी होणे, भूगर्भातील पाणी दूषित होणे, कुटुंबाच्या वाट्याला येणाऱ्या शेतीचे प्रमाण कमी होणे, शेतकरी व शेतमजूर यांच्या कामाच्या आणि राहण्याच्या स्थितीकडे सतत दुर्लक्ष होणे, वाढता उत्पादन खर्च, आणि समुदायामध्ये आर्थिक आणि सामाजिक परिस्थिती यांचे सातत्याने विघटन इ. चा समावेश होतो. आधुनिक शेती पद्धतीमुळे होणाऱ्या नकारात्मक पर्यावरणीय परिणामांना टाळण्यासाठी शाश्वत शेतीची संकल्पना उदयास आली. शाश्वत शेतीची संकल्पना अजूनही





**एस. वाय. बी. कॉम**

**सत्र - IV (CBCS)**

**व्यावसायिक अर्थशास्त्र पेपर - IV  
सार्वजनिक आयव्ययाचा आधार**

**विषय कोड - UBCOMFSIV.4**

|  |   |  |
|--|---|--|
| <b>प्रा. रवींद्र व. कुलकर्णी,</b><br>प्र-कुलगुरु,<br>मुंबई विद्यापीठ, मुंबई. | <b>प्रा. सुहास पेडणेकर</b><br>कुलगुरु,<br>मुंबई विद्यापीठ, मुंबई. | <b>प्रा. प्रकाश महानवर</b><br>संचालक,<br>दूर व मुक्त अध्ययन संस्था,<br>मुंबई विद्यापीठ, मुंबई. |
|--|---|--|

|  |   |   |
|--|---|---|
| <b>प्रकल्प व अभ्यास समन्वयक व संपादक</b> | : | <b>प्रा. राजश्री पंडित</b><br>सहाय्यक प्राध्यापक आणि सहाय्यक संचालक,<br>प्रभारी वाणिज्य विभाग प्रमुख,<br>दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई. |
| <b>लेखक</b>                              | : | <b>प्रा. सुकुमार दत्ता पाटील</b><br>अर्थशास्त्र विभाग, डॉ. सी. डी. देशमुख कॉलेज,<br>रोहा, रायगड - ४०२१०९.   |
|  | : | <b>डॉ. विजय शंकर शिंदे</b><br>गोखले एज्युकेशन सोसायटीज,<br>कला, वाणिज्य आणि विज्ञान कॉलेज,<br>जव्हार, जि - पालघर - ४०१६०३.                                  |

मार्च २०२२, प्रथम मुद्रण, ISBN 978-93-91735-71-5

|   |
|---|
| <b>प्रकाशक</b><br>संचालक<br>दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई - ४०००९८. |
|---|

|  |
|--|
| <b>अक्षरजुळणी</b><br>मुंबई विद्यापीठ मुद्रणालय,<br>सांताक्रुझ, मुंबई |
|--|

## अनुक्रमणिका

| घटक क्र.  | पाठाचे नाव             | पान नं. |
|---|------------------------|---------|
| <b>प्रकरण १ : अर्थव्यवस्थेमध्ये सरकारची भूमिका</b>  |                        |         |
| १.  | सार्वजनिक आयव्यय - I   | १       |
| २.  | सार्वजनिक आयव्यय - II  | ११      |
| <b>प्रकरण २ : सार्वजनिक उत्पन्न</b>                 |                        |         |
| ३.  | सार्वजनिक उत्पन्न      | १९      |
| ४.  | करांचे विविध परिणाम    | ४०      |
| <b>प्रकरण ३ : सार्वजनिक खर्च आणि सार्वजनिक कर्ज</b> |                        |         |
| ५.  | सार्वजनिक खर्च         | ४६      |
| ६.  | सार्वजनिक कर्ज         | ६१      |
| <b>प्रकरण ४ : राजकोषीय धोरण आणि व्यवस्थापन</b>      |                        |         |
| ७.  | राजकोषीय धोरण          | ७४      |
| ८.  | शासनाचे राजकोषीय संबंध | ८८      |

\*\*\*\*\*